

Момир САМАРЦИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

**ДЕЛАТНОСТ МИЛУТИНА ГАРАШАНИНА НА
ОРГАНИЗОВАЊУ СРПСКЕ ПРОПАГАНДЕ У СТАРОЈ
СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ 1885. ГОДИНЕ
КОРЕНИ И ПЛАН ***

У марту 1885. председник српске владе Милутин Гарашанин поднео је краљу Милану предлог плана на основу којег је требао да буде организован пропагандни рад српске владе у европским провинцијама Османског царства, односно на простору Старе Србије и Македоније, територија Царства на којима је, према мишљењу српских званичника, живело становништво српског етничког порекла. Разлози који су навели председника српске владе да у том тренутку постави питање покретања пропагандне делатности српске краљевине изван њених у Берлину одређених граница произилазили су из спољнополитичког положаја Србије, целине и тренутног стања српско-бугарских односа и развоја бугарског покрета за уједињење, али и тренутног стања међународних односа осамдесетих година XIX века.

* * *

Спољна политика Србије после Берлинског конгреса била је у највећој мери одређена ставом који је Русија заузела у завршној фази Велике источне кризе 1877–1878, као и на самом Берлинском конгресу, односно њеним фаворизовањем бугарског народа и Сан-

* Рад који доносимо представља нешто проширени и дорађени део магистарске тезе *Србија и Бугарска 1878–1886*.

стефанским мировним уговором пројектоване велике бугарске државе. Став Русије условио је окретање српског владара и владе Аустро-Угарској, као најзначајнијој противници балканских аспирација руске империје. Подршка Аустро-Угарске на Берлинском конгресу донела је Србији проширење према југоистоку, а проаустроугарски курс српског владара постао је све уочљивији током следећих година, посебно од тренутка када је са политичке сцене сишла либерална влада Јована Ристића и кормило српске државе преузели напредњаци предвођени Миланом Пироћанцем и Милутином Гарашанином, а под снажним утицајем кнеза (од 1882. краља) Милана. Догађаји из времена завршне фазе Велике источне кризе, који су имали своју предисторију у развоју српско-бугарских односа шездесетих и седамдесетих година XIX века, посебно у вези са стварањем Бугарске егзархије и њеном делатношћу у Османском царству, и који су били обележени све отворенијим сукобом српског и бугарског националног покрета, утицали су у значајној мери и на политику српске државе према новообразованој Кнежевини Бугарској. После успостављања дипломатских односа са Бугарском 1879. Србија, односно влада Јована Ристића, водила је политику сарадње у питањима која су била од заједничког интереса, пре свега када је реч о ограничавајућим одредбама Берлинског уговора, али је најзначајнију одлику њеног става према суседној кнежевини чинио опрез према сваком покушају бугарских патриота да покрену питање бугарског уједињења у страху да би, уз подршку Русије, овај покушај завршио обновом Санстефанске Бугарске. За време напредњачких влада супротности ставова српске и бугарске владе у разним питањима долазиле су све више до изражаја и утицале су на постепено погоршање односа које се поклапало, и било суштински повезано, са погоршањем српско-руских односа везаним за смену српског митрополита Михаила и женидбу Петра Карађорђевића ћерком црногорског кнеза Николе, односно са све већим приклањањем Србије интересима Аустро-Угарске. Прелазак српских бунтовника у Бугарску после Тимочке буне и одбијање бугарске владе, уз подршку руске дипломатије, да их удаљи из области које су се налазиле уз српску границу и, истовремено, толерисање припрема српских емиграната за упад у Србију, довели су крајем маја 1884. до прекида дипломатских односа. У таквој ситуацији, када је било очигледно непријатељство изме-

ђу две владе, страх да би Бугарска, уз подршку Русије, могла приступити извршењу уједињења представљала је све очигледнију и све извеснију опасност у очима српских политичара, а посебно српског краља Милана и његовог председника владе Милутина Гарашанина. Догађаји крајем 1884. и почетком 1885. у европским турским провинцијама, али и тренутни развој међународних односа указивали су на могућност усложњавања ситуације на Балкану.

У европским провинцијама Османског царства насељеним словенским хришћанима осећао се током 1884, упоредо са погоршавањем српско-бугарских односа, све снажнији рад бугарских патриота на уједињењу, пре свега Источне Румелије и Кнежевине Бугарске, али и ширењу овог покрета на Македонију. До 1885. бугарска пропаганда остварила је значајне успехе посредством бугарских црквених општина, односно оснивањем нових школа.¹ Бугарске школе финансиране су махом из средстава која су обезбеђивале бугарске градске општине и Егзархија која је значајна средства добијала и од влада у Софији и Пловдиву.² Иако су између владе у Софији и егзарха Јосифа I постојали неспоразуми око првенства у руковођењу пропагандном и просветном делатношћу у турским провинцијама, на крају је превладало егзархово гледиште да би отворено учешће бугарске владе компромитовало целокупан дотадашњи рад и довело у питање постигнуте резултате, па и сам опстанак Егзархије. Положај Егзархије ојачан је и интервенцијом руског цара код султана крајем 1883. после чега је уследило султаново обећање да нема намеру покретати питање положаја бугарског егзарха у Цариграду, те да црквена права Бугара у Османском царству неће слабити већ јачати.³ Број бугарских школа и учитеља растао је сваке школске го-

¹ У школској години 1882/83. у Македонији и Једренском вилајету било је 237 бугарских школа са 351 учитељем и 16.068 ученика (В. Божинов, *Българска просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913*, Софија 1982, 39).

² Ibid, 39–44; С. Димевски, *Краток осврт врз бугарско-егзархиската пропаганда во Македонија по Берлинскиот конгрес (1878–1885)*, Историја (1975) 67–69. Финансијска помоћ владе из Софије започела је 1882. са 100 000 франака, а следећих година ова помоћ је повећавана и углавном је прелазила 500 000 франака, док је финансијска помоћ владе из Пловдива била знатно мања.

³ Ово питање представљало је непрестану бригу за Бугарску егзархију после Руско-турског рата и његови корени лежали су у улози коју су Бугари одиграли у

дине, а крајем 1884. и почетком 1885. успех бугарске пропаганде био је све очигледнији.⁴ Делатност бугарских политичара на уједињењу оживела је почетком 1884. и била је повезана са изборном борбом у Источној Румелији, а касније и са питањем постављања новог генералног гувернера ове аутономне провинције.⁵ У Источној Румелији поново су започели митинзи који су искоришћени за пропагирање идеје уједињења. Митинзи су организовани и у Кнежевини Бугарској, али без значајнијих резултата јер је влада Драгана Цанкова сматрала да није време за покретање овог питања и није била спремна да подржи покрет.⁶ Без обзира на процене из Софије у Пловдиву су одлучили да пошаљу двојицу делегата, Ивана Ст. Гешова и Христу Христова, у престонице великих држава да још једном покрену ово питање, али мисија није дала резултате. Започело је и оснивање македонских друштава. У марту 1884. у Софији је основано једно овакво друштво под председништвом Петка Каравелова, вође либералне опозиције.⁷ Штампана, чак и владина, писала је оштро о догађајима у балканским турским провинцијама критикујући неспособност турских власти да спроведу реформе на које су Берлинским уговором биле обавезне, у последица је била велика узнемиреност јавног мњења у Бугарској. У Пловдиву је почетком 1885. одржан велики митинг на којем су захтеване реформе за Македонију. У погледу погодности тренутка за покретање питања уједињења став нове владе Петка Каравелова, образоване крајем јуна 1884, није

овом рату, као и у могућности да Кнежевина Бугарска посредством Егзархије подстиче покрет уперен против јединства Царства.

⁴ С. Димевски, *op. cit.*, 66–67; В. Божинов, *op. cit.*, 40.

⁵ Према одредбама Берлинског уговора генерални гувернер постављен је на пет година од стране сила и уз одобрење Порте. Првом генералном гувернеру Алеко Богориди-паши мандат је истицао 1884. године.

⁶ О овом покрету у пролеће 1884. владу у Београду извештавао је до прекида дипломатских односа заступник у Софији. (Заступник Србије у Софији - министру иностраних дела, Софија 20. марта 1884, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД-ПО), 1884, фасцикла (=Ф) - I, досије (=дос) II, Б/1, Пов. № 220; исти - истом, Софија 22. марта 1884, исто, Пов. № 223; исти - истом, Софија 2. април 1884, исто, Пов. № 265)

⁷ И после преузимања места председнике владе Каравелов није напустио македонско друштво, вероватно зато јер је на тај начин задржавао могућност да контролише његов рад.

се разликовао од става њених претходника, али влада није радила ништа на смањењу напетости и узбуђења у јавности повезаних са овим питањем. Разлози су лежали у нади да ће узнемиреност јавног мњења у Бугарској и Источној Румелији, уз вести о догађајима у Македонији о којима се у европској штампи, пре свега у британској, све више писало, подстаћи велике силе да предузму конкретне кораке у циљу заштите македонског становништва. У децембру 1884. подстакнута је у Народном собрању интерпелација о Македонском питању, у Софији је образовано ново македонско друштво *Македонски глас* које је издавало истоимени лист у којем су изношени подаци о турским злочинима у Македонији, а током следећих месеци македонска друштва оснивана су и у другим градовима Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Супротности унутар друштава у вези са начином даљег рада довели су до расцепа унутар њих и до стварања комитета у које су ушли чланови који су се залагали за одлучнији приступ и оружану акцију, а софијски комитет у периоду фебруар-март 1885. већ је почео да упућује људе у Македонију са задатком да припреме народ за скори устанак. Следећи корак било је њихово уједињење у заједничком циљу, а преломни тренутак оснивање Бугарског тајног централног револуционарног комитета (БТЦРК) у Пловдиву 10. фебруара 1885. године. Крајем 1884. на Порти је поново покренуто питање постављања егзархијских епископа у Охриду и Скопљу,⁸ али је све снажнији покрет за уједињење послужио као повод Порти да, упркос подршци Русије захтевима Егзархије, поново одложи решавање овог питања.⁹

Поред све снажније бугарске пропаганде у Македонији на одлуку српске владе да посвети већу пажњу дешавањима у прекограничним османским провинцијама утицали су и други фактори. У међународним односима крајем 1884. све снажније је долазила до изражаја супротност између Русије и Велике Британије у вези са Афганистаном. Руска војска, после више похода у Туркменију то-

⁸ Епископска места у Охриду и Скопљу Егзархија је изгубила у време Руско-турског рата. Питање њиховог поновног постављања егзарх је покретао и раније, али без успеха.

⁹ Е. Стателова, *Дипломацијата на Княжевство Българија 1879–1886*, Софија 1979, 159–163; Д. Дойнов, *Комитетите „Единство”, Ролята и приносът им за съединението 1885*, Софија 1985, 291–303.

ком осамдесетих година, 1884. успела је да заузме Мерв, утврђење у близини границе са Афганистаном и тако угрози британску превласт у Средњој Азији. Почетком 1885. дошло је до сукоба између руске и англо-афганистанске војске.¹⁰ Афганистанска криза претила је избијањем рата. Англо-руски сукоб увек је претио усложњавањем ситуације на Балкану јер је за британску флоту црноморски базен представљао најпогоднији део за вођење и добијање рата против Русије, као у време Кримског рата. Рат са Русијом за Велику Британију значио је и потребу тражења савезника. С обзиром на увек присутне, а под утицајем немачког канцелара Бизмарка привремено потиснуте супротности Русије и Аустро-Угарске у балканским питањима, у случају рата могао се очекивати улазак Аустро-Угарске у рат на страни Велике Британије. Аустро-руски рат из основа би пореметио ситуацију на Балкану и то је било управо оно од чега је српски краљ страховао и чему се надао од тренутка када је, после потписивања Тајне конвенције и отвореног сукоба са Русијом после смене митрополита и свадбе на Цетињу, у потпуности увео Србију у аустроугарску интересну сферу. Могућност заплета могла се наслутити већ крајем 1884. када је српски посланик у Лондону, Чедомиљ Мијатовић јављао о појачаном интересовању британске штампе и јавности, па и Парламента, за Македонију. Његов закључак био је да се ово питање „систематички и с неким планом износи”.¹¹ Развој кризе у првој половини 1885. српска влада пратила је са великим интересовањем о чему сведоче десетине извештаја посланика у престоницама великих европских држава.¹² Подстицај српској влади стигао је и из Беча. Он, наравно, није учињен службеним путем, односно у комуникацији између посланика и владе, већ посредним путем, преко Михаила Розена који је често био посредник у неслужбеним контактима две владе. Почетком фебруара 1885. Михаила Розена, новинара којег је српска влада користила за поверљиве контакте са аустроу-

¹⁰ В. М. Хвостов, *История дипломатии, II, Дипломатия в новое время 1871–1914*, Москва 1963, 202–205.

¹¹ Посланство Србије у Лондону - министру иностраних дела, Лондон 25. новембра 1884, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV/1 (1879–1885)*, приредио Климент Цамбазовски, Београд 1985, док. бр. 147, стр. 249–250.

¹² Поменути извештаји налазе се у архиви Политичког одељења Министарства иностраних дела за 1885. која се налази у Архиву Србије.

гарским званичницима, аустроугарски министар финансија Бенјамин Калај упитао је да ли Србија „што ради у Македонији, јер извештан део Македоније треба и мора да припадне Србији и ником другом, у чему ће је и Аустро-Угарска својски потпомагати, јер је то и њен интерес”, док Бугарској неће дозволити да се шири у том смеру. Истовремено је додао да још увек није време за акцију, али да је неопходно раније припремити терен „и не само радити, но и дати видети да се ради, било штампањем књига или писањем по новинама”, у чему је српска штампа могла очекивати и потпору аустроугарске штампе. Калај је посебно напоменуо да би желео да ово његово размишљање у поверењу дође до краља Милана и српске владе. У истом смислу говорио је Розену и гроф Сегењи рекавши да је и интерес Угарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру, те да Србија у свом деловању може рачунати на потпору угарске владе, али да она сама мора бити покретач овог деловања. Напоменуо му је да његово мишљење дели и аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки.¹³ Да је могућ нови обрт догађаја на Балкану српску владу упућивале су и вести из Беча да се управо на Калајеву иницијативу већа о могућности анексије Босне и Херцеговине.¹⁴

* * *

После силаска са сцене либерала предвођених Јованом Ристићем 1880. Пироћанчева, Христићева, па и Гарашанинова влада до 1884/85. биле су закупљене унутрашњим проблемима и спољна политика Србије после 1880. није се одликовала значајнијом делатношћу у Старој Србији и Македонији. Ова чињеница није значила да напредњачки министри нису били свесни значаја ових области и државних интереса Србије о чему сведочи и настојање првог напредњачког министра иностраних дела Чедомиља Мијатовића код цариградског патријарха почетком 1881. да покрене питање постављања

¹³ Посланик Србије у Бечу М. М. Богићевић - министру председнику и министру иностраних дела М. Гарашанину, Беч 10. фебруара 1885, АС, МИД-ПО, 1881–1886, Ф-VI, дос. II, без пов. броја, президијал бр. 9 (врло поверљиво)

¹⁴ Исти - истом, Беч 21. фебруара 1885, исто, президијал бр. 12.

српских епископа у Старој Србији и Македонији.¹⁵ Решавање свих проблема везаних за спровођење одлука Берлинског конгреса средином 1881. допринело је у значајној мери смирењу ситуације на Балкану што је у суштини одговарало и интересима Србије која нити финансијски нити војно није била спремна за вођење новог рата за ослобођење и уједињење. Све до 1884. српска држава није поклањала значајнију пажњу пропагандном деловању изван српских граница. Одржаване су везе са Призренском богословијом, покретано је и питање потписивања конзуларне конвенције са Портом, влади су подношени предлози о деловању у прекограничним областима, архимандрит Нићифор Дучић посетио је Хиландар, мајор Јеврем Велимировић пропутовао је Вардарском долином, а у априлу 1883. образована је и комисија са задатком „да промишља о средствима којима би се српски елеменат изван граница Краљевине подржао”, али сви ови напори нису дали никакве конкретне резултате.¹⁶ Домети оваквог начина деловања били су скромни и сводили су се на расправе шта би требало учинити, без икаквих стварних резултата и без онога што је било најважније, конкретног рада на просторима

¹⁵ Министарство иностраних дела – посланику Србије у Цариграду, Београд 19. јануара 1881, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 73, стр. 117–119.

¹⁶ Ј. Грујић, посланик Србије у Цариграду - Ариф-Паши, министру спољних послова Турске, б. м, б. д, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Заоставштина Јеврема Грујића (=ЗЈГ), 10027-А/67; архимандрит Н. Дучић - Ј. Грујићу, Београд 29. децембра 1882, исто, 10031/72; исти - истом, Београд 7. марта 1883, исто, 10031/73; архимандрит Сава - министру председнику и министру иностраних дела М. Пироћанцу, Београд 28. јуна 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф -IV, дос. II, разно, Пов. Бр. 620; војни изасланик у Цариграду мајор Ј. Велимировић - министру војном, *Извештај о путовању по Турској*, Цариград 17. септембра 1882, АС, МИД-ПО, 1882, Ф-IV, дос. III, разно, без пов. броја; Министарство иностраних дела - министру просвете и црквених дела, Београд 12. априла 1883, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 114, стр. 182–183; министар просвете и црквених дела – министру иностраних дела, Београд 12. априла 1883, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, док. бр. 115, стр. 183–184. У том смислу посебно је интересантна 1882, јер се највећи део поменутих активности владе догодио управо те године, а објављен је и рад Владимира Карића *Српска земља* (Београд 1882), као и непотписана брошура Симе Андрејевића–Игуманова *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији* (Београд 1882). Дучићев рад о Хиландару објављен је две године касније (Н. Дучић, *Монографија Хиландара*, Гласник Српског ученог друштва, 1884).

Османског царства насељеним српским становништвом, односно просторима за које се сматрало да су настањени становништвом српског етничког порекла.

Развој међународних односа и политичке ситуације на Балкану указивао је краљу Милану и председнику српске владе Милутину Гарашанину на потребу стварања јасног и изводљивог плана на основу којег би могла бити организована пропагандна делатност српске државе у прекограничним областима Османског царства на које је, према мишљењу српских државника, на основу етничког и историјског принципа, Србија имала право. Иако је за израду плана било потребно одређено време Милутин Гарашанин није оклевао са предузимањем првих корака усмерених ка јачању утицаја српске владе и државе у Старој Србији и Македонији. Већ 1884. покренуто је неколико питања. Преговоре са Цариградском патријаршијом о решавању Црквеног питања, односно признавања промена на челу српске цркве насталих сменом митрополита Михаила, српска влада искористила је да покрене и питање постављања српских владика у Турској. За почетак, реч је била о постављању владика у Призрену и Скопљу, али је Гарашанин наложио посланику у Цариграду да приликом покретања овог питања напомене да ће српске владике бити временом постављане и у другим епархијама у којима живе Срби. Најзначајнији разлог због којег је Гарашанин очекивао да ће Патријаршија изаћи у сусрет захтевима српске владе био је сукоб Патријаршије и Егзархије, али је поред тога Патријаршији стављена у изглед финансијска добит од 1000 динара годишње од сваке епархије у којој Србин буде владика, као и после проглашења независности српске цркве прекинуто плаћање данка Патријаршији, али под другим називом.¹⁷ Српска влада прихватила је иницијативу управитеља Призренске богословије Петра Костића да проблем преношења и набављања уџбеника за Богословију и српске школе буде решен тако што би надлежним турским властима у Цариграду био постављен захтев да одобри њихово коришћење.¹⁸ Министарство просвете и црквених дела позвало је Костића у Београд, дало му неопходне ин-

¹⁷ М. Гарашанин - краљу Милану, Београд 12. јула 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 190, 324–325.

¹⁸ П. Костић, *Аутобиографија*, приредила Вјера Митровић, Призрен 1997, 106.

струкције и у новембру 1884, носећи уверење да се Богословија из држава из средстава која обезбеђује заоставштина Симе Игуманова, а не српска влада, Костић је кренуо у Цариград. Према Гарашаниновом налогу, Костић се прво обратио Патријаршији, а тек пошто она није изразила спремност да посредује у преговорима са Портом о овом питању, Костић се непосредно обратио турском министарству просвете. Целокупан рад на одобрењу штампања уџбеника довршен је успешно у марту 1885. године.¹⁹ У децембру 1884. посланик Србије у Цариграду Јеврем Грујић боравио је у Београду. Том приликом постигнут је усмен договор са Гарашанином о покретању питања склапања конзуларне конвенције са Турском.²⁰ У циљу успешног завршетка ових преговора српска влада одустала је од захтева, који је био саставни део ранијих пројеката, да јој буду призната права која су капитулацијама биле признате великим силама.²¹ У тадашњем тренутку политички значај отварања конзулата у Старој Србији и Македонији и позитиван утисак који је отварање могло оставити на тамошње хришћанско становништво били су за српску владу значајнији од капитулација.²² Порта је прихватила преговоре на предложеној основи и 1885. протекла је у преговорима о овом питању.²³ Уз подршку владе одржани су и скупови у Београду 23. фебруара, у Нишу 3. марта и у Врању 10. марта, као одговор на митинге по Источној Румелији и Бугарској у прилог бугарских тежњи према Македонији, а са циљем да се докаже неоправданост бугарских тврдњи да је Македонија бугарска земља, осуде овакве изјаве и насупрот њима истакне српски карактер Старе Србије и Македоније. Са истим ци-

¹⁹ Ibid, 106–115; посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 30. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 162, 274–275; К. Џамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 150–152; Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век, До 1897 година*, Скопје 1973, 218–219.

²⁰ Посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 18. априла 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 167, 285.

²¹ Гарашанин је правилно оценио да Порта неће пристати на потписивање конзуларне конвенције у којој би учинила уступке на које међународним правом и уговорима није обавезна.

²² К. Џамбазовски, *op. cit.*, 154.

²³ М. Гарашанин - краљу Милану, Београд 12. јула 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 190, 323–324.

љем, истог дана када је одржан митинг у Врању, великошколска омладина одржала је у згради Велике школе скуп посвећен научном доказивању истих тврдњи које су изнете на митинзима у Београду и Нишу, па и тога дана у Врању.²⁴

У време када је Костић успешно приводио крају своју мисију у Цариграду, а српска интелигенција настојала да на јавним скуповима докаже неоправданост бугарских тежњи према Македонији председник српске владе поднео је краљу план о будућем деловању Србије у Старој Србији и Македонији. Овај план подељен је на шест делова који носе наслове *Средства, Органи, Хиландар, Цариград, Канцеларија у Београду и Општа посматрања*. Последњи део,

²⁴ К. Цамбазовски, *op. cit.*, 152–153; Љ. Доклестик, *op. cit.*, 169–171. У прилог тврдњи да су ови скупови били у организацији владе иде и чињеница да су због великог интересовања јавности у време одржавања митинга у Београду градске власти дозволиле одржавање митинга на отвореном иако је то било забрањено важећим законом о јавним зборовима (дипломатски представник Велике Британије у Београду С. Локок - министру спољних послова Гренвилу, Београд 10. марта 1885, Public Record Office, Foreign Office, (=PRO FO) 105/49), да неколико дана касније Србима из Босне и Херцеговине власти нису дозволиле одржавање сличног митинга у Београду (исти - истом, Београд 20. марта 1885, PRO FO 105/49), јер би то изазвало незадовољство Аустро-Угарске, а британски посланик у Београду такође је приметно да на београдском митингу није било помена о Аустро-Угарској и њеној балканској политици (исти - истом, Београд 10. марта 1885, PRO FO 105/49). Турска такође није нападана иако је било говора о томе коме треба да припадну турске балканске провинције у случају да оне престану да буду саставни део Турске, а смисао оваквих навода био је да се побијају права Бугарске или било које друге државе на њих. Избегавање помена Аустро-Угарске и Турске у негативном контексту разумљиво је уколико прихватимо закључак да су митинзи били од владе планирани и одобрени. Аустро-Угарска је у том тренутку била велика сила на коју се Србија највише ослањала, а неизазивање турских власти било је једна од најзначајнијих тачака програма српске владе о организовању пропагандног рада у Старој Србији и Македонији на којем је њен председник радио. И посланик Србије у Цариграду сматрао је неопходним да турском министру спољних послова напомене да је српској влади стало до пријатељства са Портом и да су митинзима у Србији прави повод митинзи у Бугарској, да је карактер ових митинга антибугарски, а њихов циљ супротстављање тврдњама изнетим на митинзима у Бугарској да је целокупно хришћанско становништво у Македонији бугарско, већ да тамо има и православних Срба, Грка и других народа (посланик Србије у Цариграду - министру иностраних дела, Цариград 11. марта 1885, *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 159, стр. 267–268).

Општа посматрања, је његов најопширнији и најинтересантнији део. Председник српске владе пошао је у својим разматрањима од става да при тренутном распореду политичких снага на Балканском полуострву највећи непријатељ Србије није Турска, већ Бугарска, јер агитација Бугара у Старој Србији и Македонији има за циљ пре свега борбу против грчког и српског утицаја. У отпору овим покушајима Србија и Грчка упућене су једна на другу, сматрао је Гарашанин, а за већи успех неопходно је рачунати и на Турску која има интереса да сузбије бугарске тежње које су за њу биле опасније од српских и грчких тежњи, јер је иза Бугарске стајала Русија. Због негативног става који Турци имају према Србима и суштини њихових намера према територијама Османског царства и никаквог утицаја Србије на Порти, Србији је била неопходна помоћ Грчке, јер Грци су на Порти имали снажан утицај посредством Патријаршије и других институција које су у непрекидном додиру са турским властима. Добри односи Србије и Грчке помогли би јачању утицаја Србије у Цариграду, сматрао је Гарашанин. Став који је Грчка заузела у Црквеном питању и српско-бугарском спору 1884,²⁵ као и страх од Русије, представљали су за председника српске владе показатељ да је српско-грчки споразум могућ, али је претходно било неопходно постићи договор око поделе интересних сфера у Македонији.²⁶

Посебну пажњу обратио је Гарашанин на потребу Србије да што пре приведе крају реформу војске и набавку наоружања. „Све агитације, па чак и онда кад их држава руководи, неће вредети ништа, ако иза ње нестоји војска”, записао је. Грчка је већ наоружана, Бугарску Русија може лако наоружати уколико то већ није учинила,

²⁵ Помињући став Грчке у Црквеном питању Гарашанин је, вероватно, мислио на став који је у вези са тим питањем заузела не грчка држава, већ Цариградска патријаршија која је у новембру 1884. признала нову српску црквену хијерархију (Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 268–269). После прекида дипломатских односа грчка влада прихватила је молбу српске владе да њен дипломатски представник у Бугарској заступа интересе српских поданика.

²⁶ Мемоар Милутина Гарашанина краљу Милану, б. м. б. д. АС, Фонд Милутина Гарашанина (=МГ), 836. Мемоар је написан Гарашаниновом руком, без назнаке коме је упућен, али са иницијалима краља Милана на првој и напоменом писаном његовом руком на другој страни.

а тренутак за акцију може доћи изненада и Србија због тога мора бити спремна, јер када дође до коначне поделе турских провинција на Балкану свако ће добити према властитој снази и способности да одржи територије. Сматрао је да је према Бугарској потребно предузети одређене мере обезбеђења, односно да је неопходно дуж целе границе утврђивати значајнија стратешка места и у важнијим варошима подизати касарне и имати јаке војне гарнизоне. Све то би, у случају потребе, олакшало мобилизацију војске и довело до бржег и лакшег ступања у дејство, посебно с обзиром на чињеницу да се бугарска престоница налази близу границе. У том смислу, за Србију је изузетно значајно било пријатељство Румуније јер оно онемогућује стварање на њеној територији средишта агитација уперених против унутрашњег реда у Србији, а исто тако онемогућује Бугарској непосредан ослонац на Русију. Оштрином, али и нереалношћу погледа, посебно изненађује последњи пасус мемоара. У њему је Гарашанин записао да је за одржање равнотеже на Балканском полуострву неопходно да нестане Бугарска као држава, јер нестанак Бугарске услов је не само за равнотежу на Балкану уопште, већ и за неометан развој Србије. У том смислу било би могуће постићи одређени споразум о подели Бугарске са Румунијом, која није незаинтересована за ширење преко Дунава. Чак и ако подела није могућа у скорој будућности, сматрао је председник српске владе, овакав споразум осигурао би Србији пријатељство Румуније што је за Србију веома значајно из поменутих разлога спољне и унутрашње политике.²⁷

На основу Гарашанинових *Опитих посматрања* јасно је могуће уочити актуелни спољнополитички тренутак у којем се Србија налазила. Са једне стране, српском краљу и влади проблеме је задавала Русија, која је одржавала везе са свим њиховим непријатељима, од црногорског кнеза и његовог зета, претендента на српски престо Петра Карађорђевића, до свргнутог митрополита Михаила и српских емиграната у Бугарској, а са друге стране, као последица руске политике и напетог стања у српско-руским односима, налазила се Бугарска која је дозвољавала емигрантима да на њеној територији припремају упад у Србију и свргавање краља Милана, док су у исто време све снажније радили на јачању бугарске просвете у сло-

²⁷ Ibid.

венским хришћанским провинцијама Османског царства, отварајући нове школе на просторима чије је запоседање у тренутку коначног решења Источног питања Србија сматрала питањем виталног државног интереса. У таквој ситуацији, за Србију је од изузетног значаја било какав ће став заузети управо поменуте три балканске државе. Када је Румунија била у питању, за српску владу било је, пре свега, значајно да румунска влада не дозволи деловање радикалске емиграције и присталица династије Карађорђевић са њене територије, а пријатељство Румуније и Аустро-Угарске било је српској влади брана против исувише снажног присуства Русије на српским границама. Својеврстан израз настојања Србије да успостави што боље односе са Румунијом представљала је и посета румунског краља Карла Београду у пролеће 1885. године. О значају Грчке и грчког утицаја у Цариграду за јачање утицаја српске државе у Старој Србији и Македонији довољно речито говорио је сам Гарашанин у тексту свог плана, док је изузетно интересантан поглед на положај Османског царства у спољнополитичкој концепцији председника српске владе. Поменута концепција полазила је од поставке да Османско царство више није највећи непријатељ Србије на Балкану. Оваква поставка делује парадоксално уколико се има на уму да српска влада није одустала од идеје ослобођења сународника под османском влашћу, те да је цео план у којем се о томе говори сачињен управо у циљу јачања утицаја Србије у прекограничним областима Османског царства са крајњим циљем њиховог припајања српској краљевини, али развој српско-бугарских односа и све снажнија пропагандна и просветна делатност Бугара у Македонији, уз снажну подршку Егзархије и влада у Софији и Пловдиву, значила је много већу претњу интересима Србије јер је оспоравала основно начело, национално начело, односно начело етничке припадности становништва одређених подручја, на којем је српска држава темељила своја права на делове Османског царства у случају његовог коначног распада. Неизазивање незадовољства турских власти и сарадња са њима у потискивању бугарског утицаја биле су основне поставке Гарашаниновог плана и основа делатности српске владе и њених дипломатских представника у Османском царству у годинама које су уследиле.²⁸

²⁸ Значајан узрок новог туркофилског става лежао је у чињеници да је за српску

Погледи председника српске владе изложени у мемоару краљу Милану представљали су најаву догађаја после Пловдивског преврата и става који је српска влада заузела у новонасталој кризи.

У осталим деловима Гарашаниновог мемоара краљу Милану реч је о конкретним потезима које је било неопходно повући у циљу организовања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији и њеног што успешнијег напредовања. Било је предвиђено да неопходна средства буду сакупљена издвајањем из буџета 100.000 до 150.000 динара годишње и спајањем ових средстава са средствима које држава већ издваја Министарству просвете и црквених дела за ове потребе, као и од прихода разних заоставштина. Ова средства трошила би се на: школе и учитеље, цркве и свештенике, штампање књига за школе и цркве, штампање новина и других списа попут календара, песама и прича, помагање књижара, апотекара и других који би били део пропагандне делатности, на сиромашну децу која би се школовала у српским школама, те као помоћ настрадалима услед великих елементарних непогода и слично. Органи пропаганде били би конзули и трговачки агенти, што је наметало потребу склапања конзуларне конвенције и трговинског уговора са Турском, а затим учитељи, свештеници, књижари. Гарашанин је сматрао да посебно пажљиво морају да буду бирани учитељи и свештеници који су морали да буду свесни политичког значаја свог деловања и за чије бирање је поставио високе стандарде. Све особе које би учествовале у пропагандном раду биле би подређене конзулима као непосредним органима српске владе. Поред наведених, планом је предвиђено да се после завршетка железничке линије Врање–Скопље као чиновници на станицама запосле Срби које би влада препоручила Лендербанци и Комптоар д' Ескомпту. За Хиландар је предвиђено постављање администратора који би био „скроз проникнут политичким значењем манастира”, дао му печат чисто српске задужбине и, пре свега, из манастирског братства постепено истиснуо све странце, а

владу благонаклоност османских власти представљала услов без којег није било могуће деловати, јер за разлику од Бугара и Грка који су имали Егзархију, односно Патријаршију, српски народ у Османском царству није имао своју посебну црквену организацију, односно није био признат као посебан милет у оквиру Царства, што је значајно отежавало рад српске владе.

нарочито Бугаре. У том циљу предвиђено је слање калуђера из Србије, Старе Србије и Македоније у овај светогорски манастир. Поред тога, поменута је и могућност оснивања богословије у Хиландару у којој би били образовани свештеници за Стару Србију и Македонију. У делу под насловом *Цариград* говори се о потреби проналажења у османској престоници штампарије у којој би се штампале књиге за употребу у школама у Старој Србији и Македонији. У овој штампарији „неће се никад ништа штампати, што би носило на себи карактер ма какве агитације” чиме би били избегнути проблеми са турском цензуром. Остале књиге штампале би се у Београду. Планом је такође предвиђено оснивање једне канцеларије у Министарству иностраних дела која би била задужена за преписку са конзулима и свим осталим органима који су у служби српске пропаганде у Старој Србији и Македонији.²⁹ Поменута одредба о отварању посебне канцеларије, која је касније довела до оснивања Просветно–политичког одељења Министарства иностраних дела, била је значајна новина у поређењу са делатношћу српске владе претходних деценија када је влада, оснивањем одбора, настојала да очува формалну независност од деловања српских пропагандиста у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Македонији. Поред тога што је одражавала и нови, независан међународни положај Србије после Берлинског конгреса, ова одредба била је, према нашем мишљењу, пре свега резултат Гарашанинове намере да у својим рукама, односно рукама министарства на чијем је челу био, држи све конце деловања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Овакав став председника српске владе одражавала су и упутства за будућег хиландарског епископа написана у јулу 1885. према којима је нови епископ, не само у поверљивим, већ и у свим општим и административним пословима, требало да прима наредбе и упутства из Београда.³⁰ У прекограничним областима ништа се није смело догодити без знања и одобрења председника српске владе или, у крајњој линији, без знања и одобрења краља Милана.

Краљ Милан усвојио је Гарашанинове предлоге и одмах је започело испуњење идеја изложених у плану. Током следећих шест

²⁹ Мемоар М. Гарашанина краљу Милану, б. м, б. д, АС, МГ-836.

³⁰ *Упутства за епископа Хиландарског*, Београд 23. јула 1885, АС, МГ-835.

месеци, од усвајања плана до Пловдивског преврата, односно уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, предузети су бројни кораци на припремању просветног и пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. Настављени су преговори са Портом о потписивању конзуларне конвенције и са Цариградском патријаршијом о постављању српских епископа, успостављени су контакти са патријаршијским епископом у Скопљу Пајсијем, а Гарашанин је покушао да посредством пограничних окружних начелника ступи у везу са арнаутским вођама. Одобрењем од стране турске цензуре, које је у марту издејствовао Костић, да буде дозвољено коришћење српских уџбеничника у школама у Османском царству, српска влада решила је велики проблем који је отежавао напоре претходних српских влада на ширењу српске просвете, српске књиге на просторима Царства. Прву количину књига Костић је из Београда понео преко Цариграда за Призрен већ у јуну, а у Београду су размишљали о коришћењу услуга неке од штампарија у османској престоници при будућем штампању књига за потребе српских школа у Османском царству, па чак и о отварању једне или неколико српских штампарија чијим радом би ово питање било најцелисходније решено. Поред уџбеника, српска влада слала је преко границе и књиге којима је доказиван српски карактер Старе Србије и Македоније, покренут је поново календар *Вардар*, сачињен је буџет за финансирање подизања нових школа, плаћање двадесет учитеља, као и књижара у неколико значајнијих места у Старој Србији и Македонији, затим давање потпоре Призренској богословији, Цариградској патријаршији и манастирима Дечани, Пећ и Хиландар, док су за будућег хиландарског епископа Србина написана посебна упутства којима му је влада налагала да искористи свој положај за истискивање бугарског утицаја из најзначајније задужбине Немањића. Вршене су, истовремено, припреме за штампање у Цариграду листа који би био у служби српске пропаганде и основни задатак би му био полемисање са бугарским листовима, док би према Порти показивао лојалност. Пловдивски преврат догодио се у тренутку када је Димитрије Алексијевић, предвиђен за уредника овог листа, кренуо за Цариград.³¹

³¹ К. Цамбазовски, *op. cit.*, 154, 160; Љ. Доклестик, *op. cit.*, 167–168, 220–221; П. Костић, *op. cit.*, 109–116; *Грађа за историју македонског народа*, док. бр. 154, стр.

Српско – бугарски рат накратко је прекинуо припреме српске владе, али је, истовремено, указавши јасно, не само српским политичарима, већ и српском јавном мњењу, на опасности које прете српској држави од исувише снажне бугарске државе и затварања јужног смера изласка на морску обалу, одиграо изузетну улогу у мобилисању потенцијала српске државе у намери да буде оснажен српски и потиснут бугарски утицај даље од Старе Србије и од Вардарске долине. Гарашанинов план из марта 1885, као и мере које су предузимане у месецима пре и после његовог формулисања, биле су основа све снажнијег и конкретнијег деловања српске државе после српско-бугарског рата и путоказ којим смером треба да иде спољна политика Краљевине Србије у настојању да заштити своје државне и националне интересе у Старој Србији и Македонији.

260–261; док. бр. 160, стр. 269; док. бр. 162, стр. 275–277; док. бр. 167, стр. 285; док. бр. 168, стр. 286–288; док. бр. 171, стр. 290–292; док. бр. 175, стр. 296; док. бр. 177, стр. 300; док. бр. 178, стр. 301; док. бр. 180, стр. 306; док. бр. 185, стр. 314–315; док. бр. 190, стр. 323–327; док. бр. 195, стр. 335–337; док. бр. 199, стр. 340–342; док. бр. 204, стр. 353–354; Гарашанинова белешка о одлукама, АС, МГ-844/1; *Упутства за епископа хилендарског*, Београд 23. јула 1885, АС, МГ-835; министар председник – начелнику нишког округа, Београд 18. јула 1885, АС, МГ-853/10; Д. Алексијевић – М. Гарашанину, Ниш 11. октобра 1885, АС, МИД-ПО, 1885, Ф-1, дос. П, пов. бр. 624.

Momir Samardžić

**Activities of Milutin Garašanin on Organizing Serbian Propaganda
in Old Serbia and Macedonia in 1885**

Summary

Under the influence of the development of international relations in the mid-1880s and the increasingly deteriorating relations between Serbia on the one hand and Russia and Bulgaria on the other, and given the ever more successful work of Bulgarian propagandists in the Ottoman Empire, Serbian King Milan and the Prime Minister Milutin Garašanin realized that the Serbian government needed to intensify its activities in order to safeguard the state and national interests of the Kingdom of Serbia in Old Serbia and Macedonia. Already in the second half of 1884, the Government started working to strengthen the influence of Serbia in the transfrontier areas of the Ottoman Empire, and all of 1885, until September and the onset of a new crisis caused by the unification of the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia, was marked by intensified efforts of the Serbian Government to lay new foundations for Serbian propaganda activities in Old Serbia and Macedonia. To that end, Garašanin drew up a plan and informed the king about it in March 1885. In accordance with the current foreign policy position of Serbia, Bulgaria and its propaganda activity in Macedonia were identified as the major enemy of the Serbian state, with loyal conduct being envisaged vis-à-vis the Ottoman Empire, because the support of the Ottoman rulers was a necessary precondition for the successful effects of Serbian propaganda in the area of the Empire. Garašanin's plan defined the basic guidelines for the foreign policy activity of the Serbian state in the years that were to follow, and its implementation started immediately.